

«СЛОВНИК МОСКОВСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ» В. ДУБРОВСЬКОГО: СКЛАД І СТРУКТУРА

У статті йдеться про перекладний «Словник московсько-український» (1918 р.) В. Дубровського як джерело вивчення лексики української мови. З'ясовано роль і значення лексикографічної спадщини початку ХХ ст., зокрема так званих репресованих словників. Досліджено й описано структуру «Словника московсько-українського». За допомогою програмних методів сформовано реєстр усіх українських лексем, зафіксованих у названій праці, що дає змогу провести їх комплексний аналіз.

Ключові слова: українська лексикографія, перекладна лексикографія, російсько-українські словники, Віктор Дубровський.

Українська лексикографія 1917 — початку 30-х років характеризується активним розвитком за кількістю й різноманітністю словників (особливо багато — 1918 р. та в часи українізації), що зумовлено становленням української державності і, відповідно, виходом української мови на державний рівень¹. Переважна більшість цих праць, за спостереженнями науковців, як і раніше, — перекладні російсько-українські й рідше українсько-російські. Вони ілюструють прагнення «відшукати і максимально повно подати народну, питому українську лексику ... або, в разі потреби, створювати слова з морфем української мови, а не запозичати з інших мов»².

Сьогодні для кращого освоєння багатств рідної мови, а також, можливо, й повернення частини питомої української лексики великого значення набувають так звані репресовані словники, тобто лексикони, які потрапили під цензуру радянської влади. Їх рідко згадували у своїх працях дослідники, а багато з них було взагалі заборонено або знищено. Тепер ці словники, крім науковців, викликають інтерес і в пересічних мовців, про що свідчить розміщення їх сканованих копій у мережі Інтернет і жваве обговорення на форумах. До згаданих лексикографічних джерел початку ХХ ст. належить, зокрема, «Словник московсько-український» (1918) В. Дубровського, «Російсько-український словник» (1918) у 2-х томах С. Іваницького, Ф. Шумлянського, академічний «Російсько-український словник» (1924–1933) у 4-х томах А. Кримського, С. Сфремова (четвертий том якого, на жаль, було знищено) та ін.

Серед розбудовників української мови початку ХХ ст. був відомий свого часу, а пізніше переслідуваний, неодноразово заарештовуваний владою та майже

¹ Тараненко О. О. Лексикографія // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін.— 2-е вид.— К., 2004.— С. 300.

² Там же.

забутий у наступні десятиліття Віктор Григорович Дубровський³. «Сьогодні про цього вченого і філолога-практика, — зазначає П. Ю. Гриценко, — збереглися скупі відомості, про нього знають хіба що мовознавці та історики. І це при тому, що його праці були популярними, впливали на мовну практику, нерідко ставали предметом обговорень і дискусій»⁴. Короткі фрагменти про В. Дубровського, його життя в засланні містять спогади Б. Антоненка-Давидовича⁵.

Дотепер у Національній бібліотеці імені В. І. Вернадського збереглися такі лексикографічні праці В. Г. Дубровського: «Українсько-московський словник» (б. р.), «Українсько-російський словник» (1909, 1914), «Московсько-українська фразеологія» (1917), «Словник московсько-український» (1918), «Російсько-український технічний словник. З додатком сільськогосподарських термінів» (1925), «Словник термінів з обсягу культури та технології пукрових буряків» (1925), «Російсько-український технічний словник» (1926).

Видання лексикографічних перекладних праць у післяреволюційні роки було надзвичайно важливим завданням. Як зауважує І. Огієнко, «революція 1917 року застала нас без належних популярних словників»⁶. Проте незабаром, за словами дослідника, з'явилося «їх аж три (головніші). Це були: П. Терпило.

³ Наводимо короткі біографічні довідки про вченого з різних джерел: 1. «Народився В. Г. Дубровський 7 червня 1876 у Фастові (нині Київська область). Закінчив університет Св. Володимира в Києві. У 1918 році працював у Міністерстві шляхів Української Народної республіки, з 1919 до 1925 — у Комісії для складання Словника живої української мови ВУАН; з 1926 року — науковий співробітник Інституту української наукової мови ВУАН. 15 вересня 1929 р. В. Г. Дубровського було заарештовано у справі Спілки Визволення України, пізніше — засуджено до трьох років ув'язнення (1932–1936, Ярославський політизолятор). Після звільнення вчений мешкав в Алматі. 1 грудня 1937 р. був повторно засуджений до десяти років позбавлення волі. Через 6 років, 22 лютого 1943 р. після скорочення терміну був звільнений зі «Свободлагу» Амурської області. Подальша його доля невідома» (Ляшенко О. Л. «Московсько-українська фразеологія» В. Г. Дубровського у світлі сучасного розуміння проблем перекладознавства // Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. — 2009. — Т. 14. Вип. 19. — С. 253); 2. «Дубровський Віктор Григорович (н. 1876, Фастів Київ. обл. — після 1936 загинув під час культу особи Сталіна; місце поховання невідоме) — український лексиколог, перед арештом 15 вересня 1929 — науковий співробітник ВУАН, редактор Інституту української наукової мови (УНМ), завідувач видавничого відділу «Цукротресту», упорядник «Московсько-українського словника»; згідно зі ст. 54–11 та 54–2 КК УРСР засуджений до 3 років позбавлення волі, покарання відбував в Алма-Аті (1932–1936), де вדרжав був заарештований і вивезений на Північ, подальша доля невідома» (Жутинський М. Некрополь України. Довідник про місця поховання або смерті історичних і культурних діячів України від давнини до сучасності // Дніпро. — 1991. — № 8. — С. 201).

⁴ Гриценко П. Непроминальний досвід розбудови української мови // В. Дубровський. Словник московсько-український. — К., 2013. — С. 3.

⁵ Фрагмент зі спогадів Б. Антоненка-Давидовича: «Я через сина Дубровського познайомився з старим Віктором Дубровським, відомим автором “Московсько-українського словника” та “Московсько-української фразеології”. На процесі СБУ (Спілки визволення України, вигаданої антирадянської організації. — Л. Т., О. Р.) він проходив як малопомітна, другорядна постать, дістав три роки ув'язнення в Ярославському політизоляторі, куди запроторили всіх засуджених за СБУ, після чого опинився на засланні в Алма-Аті, де працював на невисокій посаді в місцевому цукротресті. Він жив замкнуто з донькою і тещею, старанно уникаючи нових знайомств та будь-яких контактів із збіговиськом української інтелігенції в Алма-Аті. Проте зі мною він охоче познайомився й цілком щиро розповів мені, як і він опинився в членах цієї організації, якої насправді ніколи не було ... Така самоізоляція не врятувала Дубровського, скажу, забігаючи наперед: 1937 року, під час так званої “єжовщини”, його знову арештовано, а де та як він скінчив своє життя — не знав навіть син, з яким у мене налагодились зв'язки після мого довголітнього перебування в ув'язненні та засланні» (Спогади Антоненка-Давидовича про СБУ. — http://www.litjarmarok.in.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=862&Itemid=32&limit=1&limitstart=5).

⁶ Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. — К., 1995. — С. 248.

Словник російсько-український, Київ, 302 с., вид. 5-те. В. Дубровський. Словник московсько-український, Київ, 1918 р., 542 с. С. Іваницький і Ф. Шумлянський. Російсько-український словник, два томи, 266–250 с., Вінниця, 1918 р.»⁷. А. Лобода, здійснивши аналіз тогочасних лексикографічних джерел, стверджує, що «нові словнички ... поки що не задовольняють всіх потреб, які можуть до них бути; більш певні словники д. Дубровського та Т-ва “Час”»⁸. Незважаючи на таку загалом схвальну оцінку, учений указує й на хиби словників В. Г. Дубровського, зокрема наголошує на наявності в реєстрі деяких рідковживаних слів і відсутності поширеніших тощо⁹.

Серед перекладних лексикографічних праць В. Дубровського досить відомим і популярним був «Словник московсько-український». За словами Євгена Наконечного, «його рекламували як практичний підручник української розмови і збірник москалізмів. Словник потрібний всім змосковленим українцям, що тепер освідомлюються і вчать рідної мови»¹⁰.

У 2013 році співробітники Інституту української мови НАН України здійснили перевидання згаданого словника. П. Ю. Гриценко в передмові до нього зазначає, що «лексикографічна спадщина В. Дубровського, як і багатьох інших лексикографів 20-х рр. ХХ ст., не втратила свого значення як цінне свідчення історії філологічної думки і практики мовного будівництва, джерело для вивчення історії лексичного складу української мови, а також як моральний імператив – заклик до чину в нових умовах України початку ХХІ ст. Водночас, як засвідчує сучасна лексикографічна практика, лексикони доби Українського Відродження зберігають значний за обсягом словниковий матеріал, не освоєний наступними поколіннями словників. Таке освоєння не означає механічного перенесення у мовну практику поч. ХХІ ст. лексики, семантики, типів словосполук української мови поч. ХХ ст. ...; ідеться про творче й водночас критичне використання цієї спадщини, використання, а не замовчування»¹¹.

Словник В. Г. Дубровського містить понад 31 тис. реєстрових одиниць російської частини та близько 54 тис. українських відповідників. До праці ввійшла загальноновживана, діалектна лексика, а також основна термінологія й номенклатура, використовувана в ті часи. Цікавою для вивчення в порівняльно-історичному аспекті є українська частина словника. Зрозуміло, щоб виконати комплексний аналіз українських слів, необхідно мати їх повний реєстр. Для «витягнення» цього реєстру за допомогою програмних методів потрібно детально описати структуру словникових статей досліджуваного словника.

Нагадаємо, що у вітчизняній лінгвістиці найвагомішими дослідженнями будови лексикографічних систем (наприклад, на матеріалі Словника української мови в 11-ти томах, Етимологічного словника української мови та ін.) є праці В. А. Широкова та співробітників Українського мовно-інформаційного фонду НАН України¹².

⁷ Там же.

⁸ Лобода А. VII. Словники // Книгарь. Літопис українського письменства.— К., 1918.— Ч. 15.— С. 911.

⁹ Там же.— С. 908.

¹⁰ Наконечний Є. Украдене ім'я: чому русини стали українцями.— <http://exlibris.org.ua/nakonechny/r13.html>.

¹¹ Гриценко П. Знач. праця.— С. 6.

¹² Див., напр.: Широков В. А. Феноменологія лексикографічних систем.— К., 2004.— 327 с.; Рабулець О. Г., Сухарина Н. М., Широков В. А., Якименко К. М. Дієслово в лексикографічній системі.— К., 2004.— 259 с.; Широков В. А. Комп'ютерна лексикографія.— К., 2011.— 351 с.

Розглянемо опис будови словникових статей «Словника московсько-українського», на основі якого було відібрано й сформовано реєстр усіх українських лексем досліджуваної праці.

Для формалізації викладення структури словника використовуватимемо уніфіковану мову моделювання (Unified Modeling Language, UML¹³). UML — це набір графічних нотацій (елементів), в основі якої лежить єдина метамодель, що слугує для моделювання, опису, візуалізації, проектування та документування систем. У певних випадках в описі можливе відходження від формалізму UML для кращого розуміння спеціалістами предметної галузі, які не мають інженерної освіти або не ознайомлені з UML.

Найпростіша словникова стаття, згідно з проаналізованим матеріалом, складається з російського відповідника з ремаркою або без неї в лівій частині й одного або кількох (поданих через кому) українських еквівалентів у правій частині. Закінчується кожна словникова стаття крапкою (наприклад: Абажуръ — шапчук, дашок, кльош.). Наголошений голосний на письмі передано літерою, набраною жирним шрифтом. Наголос мають лише українські відповідники. Графічно (в UML-нотаціях) це можна подати так:

Рис. 1. Модель найпростіших словникових статей

Розглянемо докладніше структуру словника на прикладі іменникових статей. Крім описаної вище найпростішої схеми подання слів, іменникові статті можуть мати такий вигляд:

1) через крапку з комою в правій частині подано українські відповідники, що мають неоднакове семантичне наповнення (різні значення). Український відповідник може мати в дужках коротке пояснення. Наприклад: Агнець — ягня; часточка (з проскури) (див. рис. 2);

2) ліва частина — російська лексема чоловічого роду та квазіфлексія російського слова жіночого роду, права частина — множина українських відповідників і квазіфлексія жіночого роду (Язычникъ, -ца — поганець, поганин, -нка) (див. рис. 3);

3) після української частини з'являється російський компонент (відокремлюється від українських відповідників крапкою з комою), який утворює словосполучення з російським реєстровим словом (Житель — житець, мешканець; - села — селюк; -нища села — селючка) (див. рис. 4);

¹³ Fowler M. UML Distill ed: A Brief Guidetothe Standard Object Modeling Language.— 3 ed.— Boston, 2003.— 208 p.

Рис. 2. Модель словникових статей типу «Агнець»

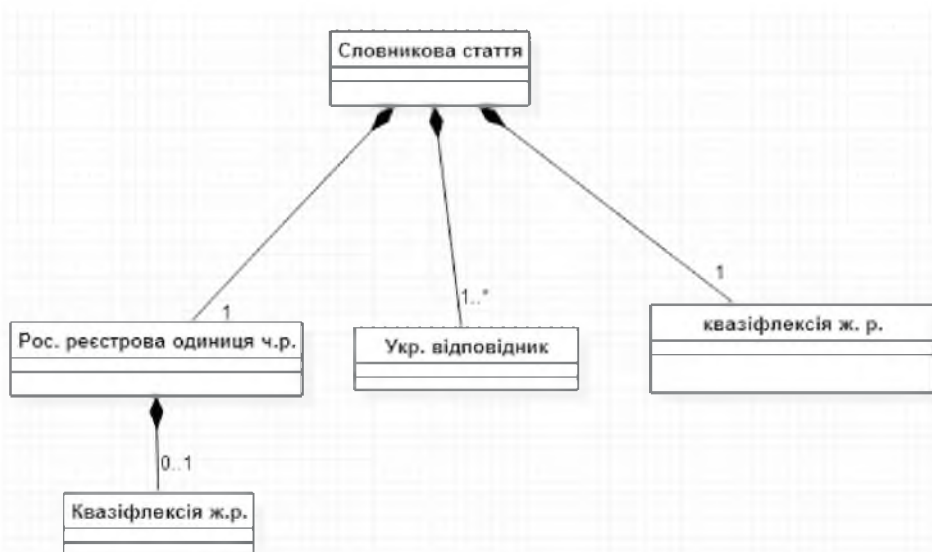

Рис. 3. Модель словникових статей типу «Язычникъ»

4) російська частина — реєстрове слово (термін, номен і т. ін.) з ремаркою і латинською назвою (Брусника, раст. *Vaccinium vitis idaea* — камінки, годдза.) (див. рис. 5);

5) з'являється ремарка з латинською назвою після української частини (Балабань — дурень, бецман, телепень; -пт. *Falcolanarius* — *rapiŕ*) (див. рис. 6);

Розроблення описаних вище моделей словникових статей дало змогу створити модель словника (Domain model)¹⁴ і відповідну структуру бази даних, а також розробити програмне забезпечення розбору тексту словника на основі виділених текстових маркерів структурних елементів словникової статті (див. фрагмент табл. 1), створити його базу даних та її візуальне відображення.

¹⁴ *Fowler M. Patterns of Enterprise Application Architecture.*— 1ed.—Boston, 2002.— 560 p.

Рис. 4. Модель словникових статей типу «Житель»

Рис. 5. Модель словникових статей типу «Брусника»

Унаслідок виконаних робіт було отримано систему «Словник московсько-український (В. Дубровський)», інтерфейс якої відтворено на рис. 7.

Система дозволяє переключати реєстри словника — прямий / зворотний, шукати слово в реєстрі, виконувати фільтрацію реєстру за параметрами, робити фільтрацію українського реєстру за частиномовною належністю (див. рис. 8.), а також виконувати граматичну ідентифікацію українських реєстрових слів.

Отже, створено електронну версію «Словника московсько-українського» В. Дубровського із широкими пошуковими можливостями, за допомогою яких можна виконати комплексне дослідження лексики української реєстрової частини, порівняти її з реєстрами інших словників цього періоду, а також із сучасними перекладними й тлумачними лексикографічними працями, виявити спільну та відмінну лексику, сформувати список актуалізованих і втрачених слів тощо.

Рис. 6. Модель словникових статей типу «Балабань»

Таблиця 1

№	Опис виокремлення структурних елементів словникової статті
1.	Словникова стаття починається з абзацу й закінчується крапкою.
2.	Російське слово має один або кілька українських відповідників, записаних після тире (з пробілами).
3.	Через кому в українській частині подано синоніми.
4.	Через крапку з комою подано інші семантичні відтінки (або значення) до російського відповідника.
5.	Біля прикметника, від якого можна утворити прислівник, через кому подано лише суфікси (-о, -е) і в російській, і в українській частинах.
6.	Через кому біля назв осіб чоловічого роду подано квазіфлексії жіночого роду в обох частинах (Язычникъ, -ца — поганець, поганин, -нка) або після крапки з комою — тільки в російській (після українського відповідника) (Житель — житець, мешканець; -села — селюк; -нища села — селючка).
7.	Біля назв рослин, птахів подано латинський відповідник (після коми, або крапки з комою, або російського слова; перед ним ще може бути ремарка з дефісом: Брусника, раст. <i>Vaccinium vitis idaea</i> — камінки, гогодза. Балабань — дурень, бецман, телепень; -пт. <i>Falcolanarius</i> — папір).
8.	У російській частині після перекладу одного слова, іноді після крапки з комою через дефіс подано інше російське слово, що утворює з першою частиною словосполучення (Акомпанировать, муз. — супроводити, пригравати; -голосомъ — приспівувати).

L. M. TOMILENKO, O. H. RABULETS

«MOSCOVITE-UKRAINIAN DICTIONARY» BY V. DUBROVSKYI: COMPOSITION AND STRUCTURE

The article deals with a translation "Moscow-Ukrainian dictionary" (1918) by V. Dubrovskiy as a source for studying vocabulary of the Ukrainian language. The role and importance of lexicographical heritage of the early XX century, including the so-called repressed dictionaries, has been found out. The structure of "Moscow-Ukrainian dictionary" has been studied and described. By using programmatic methods a register of all Ukrainian lexical units fixed in the named work has been formed, which allows conduction of their complex analysis.

Keywords: dictionary, translation lexicography, register, structure, formalisation, modelling.

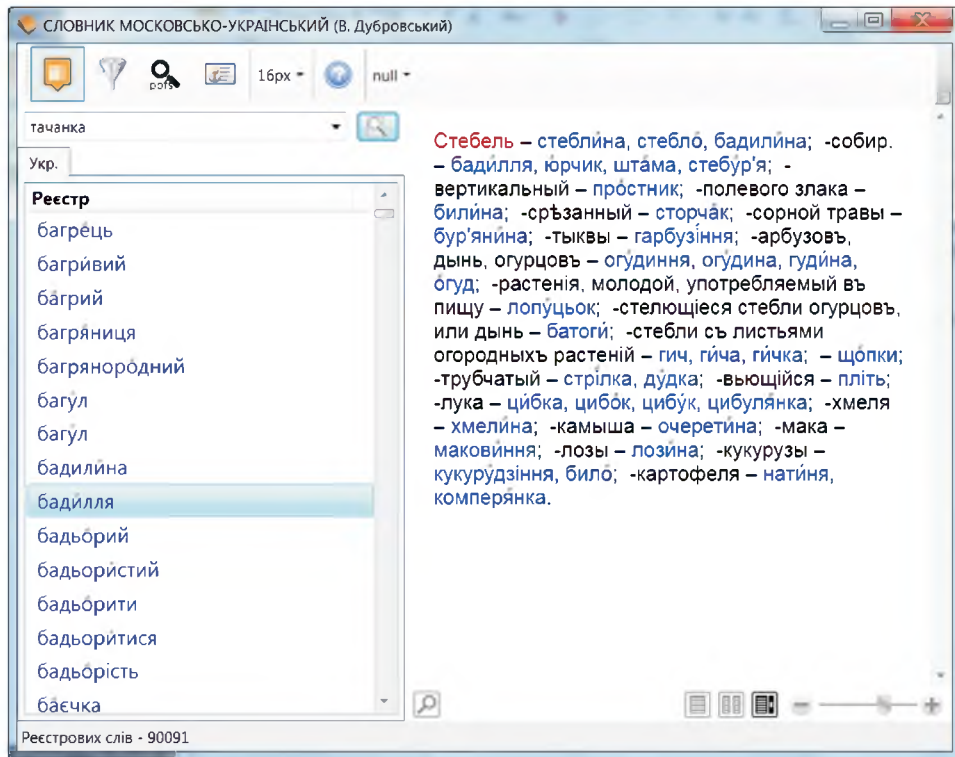

Рис. 7. Користувачський інтерфейс системи «Словник московсько-український (В. Дубровський)»

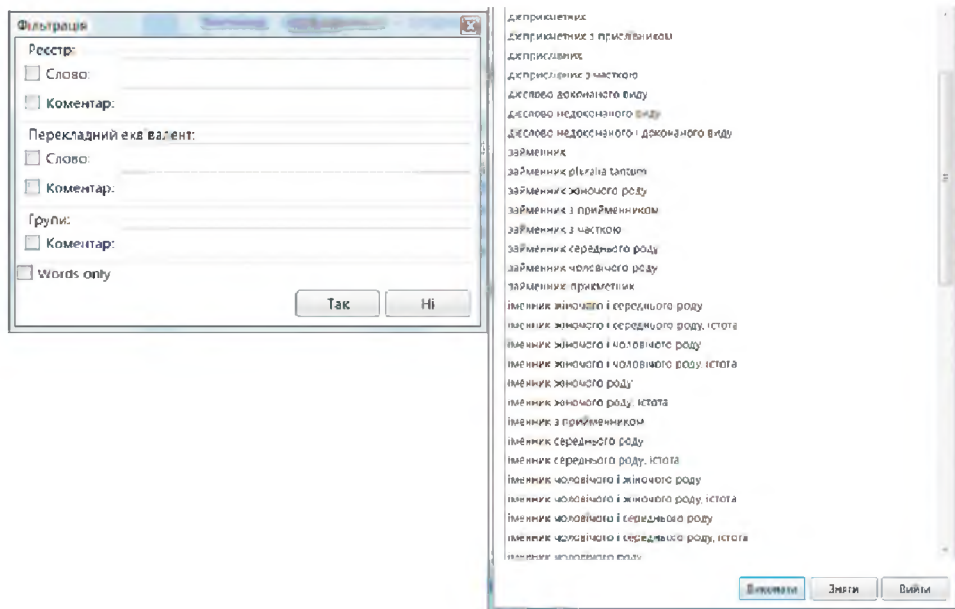

Рис. 8. Інтерфейс фільтрації реєстрових одиниць словника